

15. Taylor Karen L. Speelman. «There's nowt so queer as folk»: Annie Proulx's queering of the West / Karen L. Speelman Taylor. Thesis/dissertation: Manuscript. Archival Material, 2010. – 250 p.

16. Varvogli Alike. Annie Proulx's the shipping news: a reader's guide / Alike Varvogli. – New York: Continuum, 2002. – 96 p.

Г. ЧЕПУРДА

ИДЕЙНО-ХУДОЖЕСТВЕННАЯ СПЕЦИФИКА РОМАНА «КОРАБЕЛЬНЫЕ НОВОСТИ»: СВОЕОБРАЗИЕ СТРУКТУРНОГО ПОСТРОЕНИЯ И ПРОБЛЕМАТИКА ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В статье проанализирован проблемный комплекс романа Энни Пру «Корабельные новости», особенности его структурного построения, модель художественного пространства; определены мотивы произведения.

Ключевые слова: мифологема, мифосимвол, времяпространство, архетип.

G. CHERPURDA

IDEA AND SPECIFIC FEATURES OF THE NOVEL «THE SHIPPING NEWS»: STRUCTURE AND PROBLEM COMPLEX

The article deals with the problem complex of the novel of Annie Proulx «The Shipping News», its structure's peculiarities, model of time and space; motives of the novel are also defined.

Key words: mytheme, mythosymbol, time space, archetype.

УДК 811.161.2'367'37

Тетяна ЧУХЛІБ, Людмила СКУРАТІВСЬКА

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОНЦЕПТУ ДУША В РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «МАРУСЯ ЧУРАЙ»

У статті розглянуто мовні засоби вираження концепту ДУША в історичному романі у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай». Проаналізовано його асоціативні зв'язки, емоційно-оцінне навантаження та значення для сприйняття художнього тексту.

Ключові слова: концепт, душа, художній текст, асоціативні зв'язки.

Художній текст має складну смислову організацію, структурною одиницею якої вважають художній концепт. Останній розглядають як одиницю подвійної мовленнєво-розумової природи, що є втіленням певних культурно-зумовлених уявлень мовців про навколишній світ і постає у свідомості не безпосередньо, а через мову [7, с. 1]. В українському мовознавстві з'явилися численні наукові праці, присвячені вивченню окремих концептів, що репрезентують індивідуально-авторську картину світу [1; 2; 4; 8]. Увагу дослідників привертало насамперед такі загальнолюдські концепти, як ДОБРО, РОЗУМ, СОВІСТЬ, які наявні в кожній мові, проте мають і певні національні риси. «Хоч мова як загальнолюдський феномен – організм функціонально-універсальний, форми його вияву різні, і кожний народ у власній мовотворчості йде своїм шляхом, часто неторованим і тернистим» [6, с. 93]. Саме ці концепти, що відображають фундаментальні напрямки осмислення людиною світу та самої себе, мають особливе значення не тільки для розуміння художнього тексту, особливо поетичного, та ідіостиллю окремого автора, але й для усвідомлення ментально-психологічної специфіки українського народу.

Серед таких загальнолюдських концептів особливе місце належить концепту ДУША. Це слово відзначається високою частотністю в поетичних текстах, нерідко має особливе значення для формування смислу всього твору й вираження світобачення його автора. Важливим є вивчення концепту ДУША саме в межах одного художнього твору, з'ясування його ролі у формуванні концептосфери тексту. Читач, хоч і співвідносить її з власними уявленнями про світ, іншими творами того ж автора або й творами інших авторів, сприймає художній текст насамперед як органічну цілісність, де немає випадковостей, а компоненти нерозривно пов'язані.

Мета нашого дослідження – встановити особливості функціонування концепту душа в романі Ліни Костенко «Маруся Чурай».

Концепт вважають абстрактною одиницею ментального рівня, який «відображає зміст результатів пізнання людиною навколишнього світу і в якому зосереджено відомості про об'єкт та його властивості, про те, що людина знає чи думає про

навколишній світ» [11, с. 27]. Культурнонаціональна специфіка концепту зумовлена народним досвідом та традиціями. Осягнути її можна насамперед через мову. Як зазначає О. Селівнова, «слово є засобом доступу до концептуального знання, однак воно може представляти різні концепти, тому мова є доволі компактним засобом концептуалізації» [10, с. 256].

У тлумачному словнику сучасної української мови зафіксовано п'ять значень слова **душа**: 1) внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями, // за релігійними уявленнями – безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварини; 2) сукупність рис, якостей, властивих певній особі; 3) *розм.* про людину (найчастіше за визначення кількості); 4) *перен.* основне в чому-небудь, суть чогось; 5) *розм.* заглибина в нижній передній частині шиї [3, с. 252]. М. Скаб відзначає особливу частотність цього слова в українській мові і на матеріалі концепту ДУША розглядає концептуалізацію сакральної сфери. Згадана лексема, за спостереженнями дослідниці, вживається в українській удвічі частіше, ніж у російській. Водночас майже загальновизнаним у світі є висновок про особливий, «ключовий» статус концепту ДУША для розуміння російської ментальності [11, с. 13–14].

У словнику-довіднику «Знаки української етнокультури» В. Жайворонок серед інших етнокультурних концептів, що стали константами української національної культури, називає й концепт ДУША, який не обмежує християнськими догмами. Учений зазначає: «до прийняття християнства наші предки вірували, що по смерті душа не розлучається з тілом, тому й клали до могили все необхідне для життя»; «народ уявляє собі душу як пару, хмарину, дихання, дим, вітерець або як пташку (голубку, зозулю) чи як метелика, бджолу мушку» [5, с. 209]. І сьогодні спостерігаємо відгомін цих традицій, збереження давніх уявлень про душу, переплетення християнства і язичницьких вірувань.

На думку М. Скаб, концепт ДУША у вербалізованому вигляді є складним багатошаровим утворенням, а домінантою, що формує центральну зону цього концепту, виступає його сакральна частина. Центр складають концептуальні ознаки «душа – безсмертна», «душа – нематеріальна», «душа – частина людини»,

«душа – внутрішній психічний світ людини», «душа – людина», «душа – найважливіше в людині», «душа – основа людини», «душа – епіцентр позитивних характеристик людини, насамперед добра», «душа – суть життя» [11, с. 474–475].

У романі «Маруся Чурай» слово *душа* вжито близько шістдесяти разів. Його вимовляють персонажі, воно звучить і з авторських вуст. У більшості випадків бачимо реалізацію концептуальної зони «душа – внутрішній психічний світ людини». Проте сутність, характеристики внутрішнього світу виявляються по-різному. Оскільки дія роману відбувається в XVII столітті, природно, що його герої сприймають себе й навколишнє через призму християнства, водночас вони не відійшли від дохристиянських народних уявлень і традицій. У власне релігійному значенні зустрічаємо слово *душа* тільки декілька разів, зокрема у сцені суду над Марусею: *Єдну душу Богу ховаю, а було так* [9, с. 68]; *Як що не так, беру на душу гріх* [9, с. 69]. Так Параска Демиха і Фесько намагаються показати правдивість своїх свідчень. Яким Шибиліст звертається до християнських уявлень, щоб розкрити характер Грицька: *Від того кидавсь берега до того. Любив достаток і любив пісні. Це як, скажімо, вірувати в Бога і продавати душу сатані* [9, с. 78]. Як про безсмертну нематеріальну основу в людині, що становить суть її життя і по смерті відділяється від тіла, думає про душу Маруся, очікуючи страти: *Душа у безвісті полине, очима зорі проведуть...* [9, с. 141]. Відгомін народних уявлень про душу як пташку спостерігаємо в її роздумах у розділі «Сповідь»: *Душа рвонулась – і застряла в ґратах, прозорі руки з ґратами сплелись* [9, с. 93]; *Душа летить в дитинство, як у вирій, бо їй на світі тепло тільки там* [9, с. 95].

Наскрізною і визначальною характеристикою зрадника Грицька виступає роздвоєність душі. Про неї говорять Яким Шибиліст, мати Марусі і сам Грицько: *Він народився під такою зіркою, що щось в душі двоїлося йому* [9, с. 78]; – *Не служать очі на таке дивиться, щоб так двоїлась хлопцеві душа!* [9, с. 103]; *Тобі дано і вірити, й кохати. А що мені? Які такі куші?! Нелегко, кажуть, жити на дві хати. А ще нелегше – жити на дві душі!* [9, с. 133]. Подібний мотив властивий і народній традиції, про що, зокрема, свідчить побутування стійких висловів: *Душа (серце) розривається надвоє (навпіл), душа розривається на дві половини.*

Словник подає таке значення цих фразеологізмів: «Хто-небудь дуже страждає від суперечливих почуттів, душевної роздвоєності, неможливості вирішити щось» [12, с. 280].

Важливою ознакою душі є її нематеріальний характер, її не можливо досягнути за допомогою органів чуття. Душа мислиться як внутрішнє, приховане, протилежне до зовнішнього й видимого. Саме цю її властивість актуалізовано і в тексті роману: *Це, Грицю, що, була твоя личина? Яку ж ти душу приховав під спід?!* [9, с. 111]; – *А не дай Боже так танцювать навиворіт душі!* [9, с. 133]. Прихованість внутрішнього світу іншої людини підкреслює авторка і устами Чураїхи, яка згадує прислів'я: *Чужа душа – то, кажуть, темний ліс*. Мати Марусі висловлює своє бачення душі, яку зображує як море, вмістилище страждань, говорить про її чутливість: *А я скажу: не кожна, ой не кожна! Чужа душа – то тихе море сліз. Плювати в неї – гріх тяжкий, не можна* [9, с. 77]. Останнє речення засвідчує особливе ставлення до душі як до сакрального в людині, що властиве загалом народному світобаченню.

Коли душа зіставляється з лісом, морем, постає як місце перебування думок і почуттів бачимо просторові асоціації, типові для сприйняття людиною свого внутрішнього світу: *Блюзнірська мисль запала мені в душу...* [9, с. 168]. При цьому розмір простору душі прямо співвідноситься з її якісними характеристиками, великий простір асоціюється з багатством внутрішнього світу: *Звела їх доля, наче в нагороду за те, що мали незглибимі душі* [9, с. 100]. Вияв просторових асоціацій спостерігаємо й тоді, коли Маруся говорить про душу як про місткість, схованку, де зберігається найдорожче і найпотаємніше: *Добрела я додому тоді звіділя. Та й ношу її смерть у душі, як провину* [9, с. 151]. Тут душа постає як внутрішній простір, вразливий і прихований від сторонніх очей, що співвідноситься з пам'яттю.

У Ліни Костенко душа Марусі асоціюється також з рослиною, квіткою, яка може зів'язнути і осипатися: *Душа до ранку смутком осипалась* [9, с. 114]; *Душа марніла, як зів'язле клечання* [9, с. 134]. Метафори засвідчують, що душа сприймається як жива й вразлива субстанція. Ці ж ознаки душі виявляються й тоді, коли вона постає як вогник, світло, що міститься в тілесній оболонці: *Свою пригаслу душу чи донесу, як свечку на Страсть?* [9, с. 129]. Душа

сприймається як джерело життя, почуттів. Характерно, що мандрівний дяк помічає особливу незахищеність Марусиної душі, первинність духовного і вторинність тілесного у ній: *От я дивлюсь, що в тебе ж таке личко, що в ньому наскрізь світиться душа* [9, с. 154]. Натомість Бобренчиха бачить тільки зовнішність і не здатна гідно оцінити Марусю: *Бо на обличчя з янголами схожа, але в душі – то чистий сатана* [9, с. 73]. Багатство асоціацій, що стосуються душі головної героїні, не випадкове, вони не просто увиразнюють образ Марусі: тільки її душа отримує в романі такі яскраві характеристики. ДУША є ключовим концептом у сприйнятті і розмінні цього образу.

Чи не найважливішим є те, що душа для Марусі – це джерело пісень, торчості: *Вона піснями виспівала душу. Вона пісні ці залишає нам* [9, с. 88]; *У мене душа, було, піснями аж бринить* [9, с. 110]; *Душа шукала слова* [9, с. 176]. Реалізація концептуальної зони «душа – внутрішній психічний світ людини» упродовж всього роману демонструє виняткову духовну організацію Марусі, її обдарованість геніальним мистецьким талантом. Яскраво помітна відмінність Марусі й Грицька, духовну бідність якого демонструють і нечислені вживання слова *душа*, актуалізація таких її рис, як прихованість і роздвоєність. Цю духовну відмінність усвідомлює й сама Маруся: *Нерівня душ – це гірше, ніж майна!* [9, с. 111].

Душа для Марусі – це найважливіша і найчутливіша частина людини, саме вона сприймає навколишній світ, у ній сконцентровано почуття: *І попелом розвіяний Чурай безсмертним болем дивиться у душу...* [9, с. 140]; *Моя душа здригнулася словами. Співають пісню, Боже мій, мою!* [9, с. 195]; *А зустріну де – так наче вдарить блискавкою в душу і знов спокійно очі відведе* [9, с. 111]. Ці почуття людина не завжди може контролювати. Не випадково Маруся, згадуючи про своє кохання до Грицька, зображає душу як човен, що втратив керування: *А потім – як зламалося весло. І підхопило душу, й понесло, і закрутило у такому вирі!* [9, с. 95].

Як і в народній традиції, гострі душевні переживання асоціюються з болем: *Душа болить, і тіло як чуже* [9, с. 92]; *Болить душа – не виявляй на вид* [9, с. 100]; *Страшна поразка душі всім пекла* [9, с. 101]; *Приніс чоловік додому свою потовчену душу,*

а жінка, як подорожник, до всіх виразок приклалась [9, с. 106]; *В очах стояло те лукаве личко, переїчив душу сором, як батіг* [9, с. 107]. Перенесення назв відчуттів, які з'являються внаслідок зовнішніх подразнень, на внутрішні характерне для мови загалом, напр.: *блискуча думка, гострий біль, гострий погляд, перчене слово, гаряче серце* тощо. Це відображає спосіб осягнення людиною самої себе, свого внутрішнього світу. Тенденцію до опредмечення духовного спостерігаємо й щодо концепту ДУША у тексті роману. Цікавою авторською знахідкою є співвіднесення душі з одягом, який огортає совість і який слід оберігати: *Земля, земля... А небо твоє де? Як будеш так розношувати душу, вона, гляди, із совісті спаде* [9, с. 101]. Так каже Чураїха до Грицька. Для матері Марусі совість – серцевина людини, душа ж – оболонка для неї.

Авторське розуміння душі виявляється не тільки через співвіднесення з предметами та явищами навколишнього світу. Душа виявляє й ознаки, властиві людині. Яскраві метафори засвідчують, що душа сприймається як така, що здатна працювати й відпочивати, відчувати сором або чуже страждання: *А вже Бобренки з тим усім не крились. Не встигла їм душа й почервоніть* [9, с. 131]; *..І власне горе, пережите ще раз, зробило душу зрячою на біль* [9, с. 139]; *Душа і тут знайшла собі роботу, нема того, щоб сісти й відпочити* [9, с. 108]. Водночас душа є частиною людини, чи не найважливішою її ознакою. Тому вживання відповідного слова щодо неживих предметів створює враження їх оживлення, олюднення. Під час прощі Маруся потрапляє у зруйнований військом Радзивілла Київ. Ось яким вона бачить собор: *...Стояв собор старовинний із випаленою душею* [9, с. 165]. Тут лексемою *душа* позначено внутрішній простір церкви, її найважливішу, священну частину, а собор сприймається як жива істота. Особливої актуальності в такому разі набуває така ознака ДУША, як сакральність.

Реалізація концептуальної зони «душа – характер людини» виступає у романі важливим засобом характеристики героїв. Прийшовши до Марусі вже після зради, Грицько так каже про свій душевний стан: *Душа розм'якла якось, заморилась, хоч коники ліпи, як з м'якуша* [9, с. 123]. Іван Іскра, який у романі виступає антиподом Грицька, – це справжній воїн із рішучою вдачею. Протиставлення м'якої Грицевої та міцної Іванової душі увиразнює

протиставлення цих героїв. Дід галерник перед обороною Полтави дає Іванові пораду: *Душа у тебе має бути крицею* [9, с. 177]. Саме він каже про славний рід Остряниць (згадаймо, як відрізняються від них Бобренки) і про духовну відмінність Івана й Грицька: *Твій батько був, Іване, Остряницею, – наступний гетьман після Павлюка. Ти ж син його! Душі не занегаєси. Не маєш права, ти ж таки не Гриць. Ось пройде час, когось і покохаєси. Преславен рід полтавських Остряниць!* [9, с. 177]. У цих словах не тільки подано оцінку обох героїв. Дід галерник говорить про необхідність оберегати, доглядати душу. В. Жайворонок зазначає, що, за народними уявленнями, «душу треба берегти, це Боже створіння, тому застерігають «не кривити душею», оберегати її від спокуси» [5, с. 209].

Важливих характеристик через означення душевних якостей набувають у романі й другорядні персонажі. Про молодого козака Леська Черкеса авторка пише із симпатією: *Вдовиний син, замріяна душа...* [9, с. 188]. Натомість Ярема Вишневецький отримує дуже яскраву й украй негативну характеристику: *Упир з холодними очима, пихатий словом і чолом, душа підступна і злочинна, закута в панцир і шолом* [9, с. 156].

У значенні 'людина' лексема *душа* виступає для позначення кількох осіб та їх відсутності, напр.: *Їх [козаків] кілька душ, у них далекі очі* [9, с. 172]; *...де не було, здається, ні душі, – а вже стоять наведені гармати, і при лафетах – мирні гармаші* [9, с. 180]. У такому розмовному значенні вживає це слово Маруся, згадуючи Грицькових батьків: *Але й жили! Душили копійчину. У дві душі робили без спочину* [9, с. 117]. Зауважимо, що більше щодо цих людей лексема *душа* не вживається. Так, ніби говорити про внутрішній світ, характери Грицевих батьків, вживаючи слово *душа* в іншому значенні, недоречно. Головним для Бобренчихи є предметний світ, тому мова її сповнена конкретних іменників і про душу вона не згадує: *То все небесні, сину мій, мигдалики. А треба жити, сину, на землі. Тече повітка. Хата занехаяна. Підмокло сіно. Поламався віз. Все просить рук. Усе кричить хазяїна. І грошей, грошей треба позаріз!* [9, с. 119].

У переносному значенні 'основне в чому-небудь, суть чогось' лексема *душа* в романі майже не вживається. На суді Іван Іскра говорить слова, що не тільки найточніше характеризують Марусю,

але й мають концептуальне значення для розуміння всього роману: *Ця дівчина не просто так, Матуся. Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа* [9, с. 87]. Через згадування найдорожчого, сакрального Іван намагається довести надзвичайну обдарованість Марусі та необхідність її помилювання. Він кричить до усіх присутніх на суді: *Людей такого рідкісного дару хоч трохи, люди, треба берегти!* [9, с. 87]. У згаданому контексті актуалізовано такі ознаки концепту ДУША, як важливість, сакральність, і, отже, необхідність збереження, недоторканність.

Концепт ДУША займає особливе місце у концептосфері роману. Він є ключовим для розуміння образу Марусі та змісту твору в цілому. У романі лексема *душа* вживається у традиційних значеннях «душа – внутрішній психічний світ людини», «душа – характер людини», «душа – людина», крім того, авторка використовує відомі поетичні значення лексеми «душа – місткість», «душа – пташка». Водночас за допомогою яскравих метафор і епітетів актуалізовано й інші важливі для розуміння роману концептуальні ознаки. У контексті художнього твору відбувається семантична трансформація лексеми: мінімальні зрушення в семантичній структурі слова або поява індивідуального символічного значення. Художній концепт народжується у творі, а продовжує своє життя і поза його межами, стаючи частиною культурної національної спадщини. Завдяки ідейному багатству та художній довершеності, що зумовили любов до роману «Маруся Чурай» багатьох українців, він збагатив національну концептосферу. До неї увійшли, зокрема, уявлення про митця як душу народу, поняття нерівні душ тощо, актуалізовано також давні народні уявлення про душу, значення цього концепту для народного світобачення українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агошкова Н. В. Ономазіологічне вираження концептів «життя» і «смерть» у поезії М. Рильського періоду Великої Вітчизняної війни / Н. В. Агошкова // Мова і культура. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. – Вип. 6. – Т. VI /2. – С. 82–87.

2. Бистрова О. Домінанта *душа* як символ і наскрізний образ у «Зів'ялому листі» Івана Франка / О. Бистрова // Франкознавчі студії: зб. наук. праць. – Дрогобич : Коло, 2007. – С. 16–24.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.

4. Вільчинська Т. Концепт «Бог» у поетичній мові Г. Сковороди / Т. Вільчинська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія Мовознавство. – Тернопіль : ТНПУ, 2005. – №1(13). – С.191–199.

5. Жайворонок В. В. Знаки української культури : Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

6. Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.

7. Кагановська О. М. Текстові концепти художньої прози: когнітивна та комунікативна динаміка (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя) : автореф. дисертації на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : спец. 10.02.05 «Романські мови» / О.М. Кагановська. – К, 2003. – 32 с.

8. Кардашук О. Концепт каяття в повісті Ольги Кобилянської «Земля» / О. Кардашук, О. Кульбабська // Південний архів. Філологічні науки. – Вип. XIV. – Херсон : Айлант, 2002. – С.341–345.

9. Костенко Ліна : Навчальний посібник-хрестоматія / Ідея, упорядкування, інтерпретація творів Григорія Ключека / Ліна Костенко. – Кіровоград : Степова Еллада, 1999. – 320 с.

10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О.О.Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

11. Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери / М.В.Скаб. – Чернівці : Рута, 2008. – 560 с.

12. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. / Укл. В. М. Білоноженко та ін. – Т.1.– К.: Наукова думка, 1999. – 528 с.

Т.ЧУХЛИБ, Л.СКУРАТОВСКАЯ

**ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КОНЦЕПТА
ДУША В РОМАНЕ ЛИНЫ КОСТЕНКО «МАРУСЯ ЧУРАЙ»**

В статье рассмотрены лингвистические средства выражения концепта ДУША в историческом романе в стихах Лины Костенко «Маруся Чурай». Проанализированы его ассоциативные связи, эмоционально-оценочные компоненты значения и роль в восприятии художественного текста.

Ключевые слова: концепт, душа, художественный текст, ассоциативные связи.

CHUHLIB T. SKURATIVSKA L.

**SPECIFICITY OF FUNCTIONARY OF CONCEPT "SOUL" IN
LINA KOSTENKO'S NOVEL "MATUSYA CHURAY"**

The article deals with linguistic devices of locution of concept "soul" in the historical versicular novel "Matusya Churay" by Lina Kostenko. Author analyzes associative links, emotional-estimative filling and value of this concept for perception of literary text.

Keywords: concept, soul, fiction, associations.